

ПИЛИПИШИН П. Б.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри теорії та історії
держави і права
(Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова)

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.3>

РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ ЯК СТЕРЖЕНЬ ІНДИВІДУАЛІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ІММАНУїЛА КАНТА

У статті досліджено індивідуалістичні ідеї у філософії права І. Канта. Питання про вплив ідей І. Канта на індивідуалізм є практично невичерпним, настільки ж невичерпним є питання про реєпцію кантівських ідей в індивідуалізм. Ці питання припускають як всебічний розгляд історії філософії, так і певну інтерпретацію кантівської спадщини. В історії філософії права кантівська спадщина має дуже складну долю, оскільки в ній можна віднайти як методологічний, так і метафізичний, як гносеологічний, так і етичний, як раціональний, так і ірраціональний, як когнітивний, так і ціннісний мотиви. Усі вони розвинені автономно. Одним із таких мотивів є антропологічний, який, як виявилось, залишався в тіні інших, але є для індивідуалізму ключовим.

Виявлено, що антропологічні питання у філософії І. Канта тісно пов'язані з темою духовності та моральності, які перетинається з його концепцією виховання і освіти. Основою практичного розуму, моральності є саме духовність, яка допомагає людині зайняти належне місце в світі.

Встановлено, що Кант своїми пошуками відповіді на питання «що таке людина» збагатив антропологію такими індивідуалістичними ідеями: людина – моральна особа, наділена гідністю, незалежністю і автономією; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; виведення доказів існування зовнішнього світу з актів суб'єктивності; будь-якій дії передують вільна воля, яка є носієм індивідуалізму, а не сама людина; визнання рівнозначних моральних можливостей та тотожність вільної волі з моральним діянням; все в світі має значення лише як засіб і тільки людина – мета сама в собі; розгляд буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина являє собою особистість, завдяки наявності в неї самосвідомості; людина має діяти морально в злагоді виключно з апіорним обов'язком, своєю чергою про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку їй нагадує розум; почуття провини становить основу моралі, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; основою практичного розуму, моральності є саме духовність, яка є внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; тлумачення вільного самовизначення індивіда як прояв розумного, всезального, трансцендентального, морального начала, однієї з вимог якого є сумісність свободи дії індивіда з свободою дії кожного іншого.

Ключові слова: індивідуалізм, індивід, антропологізм, духовність, моральність, обов'язок, І. Кант, німецька класична філософія.

Pylypshyn P. B. Revealing of human essence as the core of individualist concept in the philosophy of law of Immanuel Kant

The article investigates individualist ideas in the philosophy of law of I. Kant. The issue of influence of I. Kant's ideas on individualism is almost inexhaustible. Similarly inexhaustible is the issue of reception of Kant's ideas into individualism.

These questions involve both in-depth reviewing of history of philosophy and certain interpretation of Kant's heritage. In the history of philosophy of law, Kant's heritage has a very complex fate, since one can find both methodological and metaphysical, epistemological and ethical, rational and irrational, cognitive and value motives. All of them are developed autonomously. One of such motives is an anthropological, which, apparently, remained in the background of others, but it is essential to individualism.

It was defined that anthropological issues in philosophy of I. Kant were closely related to the theme of spirituality and morality intersecting with his concept of raising and education. The basis of practical mind, morality is, namely, spirituality, which helps a person to take his proper place in world.

It was concluded that Kant's search for an answer to the question "what is a human" had enriched anthropology with the following individualist ideas: human was a moral person endowed with dignity, independence and autonomy; human was the legislator of theoretical and practical activities; educing proofs of external world existence from acts of subjectiveness; any action was preceded by free will, which was an individualism media, and not a person himself; acceptance of equivalent moral possibilities and identity of free will with moral act; everything in the world mattered only as a mean and just a human was a goal himself; reviewing the being as a result of person's creative freedom, his activity; human represented personality due to his identity; a person must act morally in suit only with priori duty, the mind, in its turn, reminded him of necessity to follow the supernatural calls of duty; feeling of guilt was the basis for morality, the transcendental, primal source of which was freedom of will; the basis of practical mind, morality was precisely spirituality, which was an inner unity of person's immateriality; interpretation of the free self-determination of an individual as a manifestation of intelligent, universal, transcendental, moral root, one of the requirements of which was the compatibility of freedom of individual's action with the freedom of action of any other person.

Key words: *individualism, individual, anthropologism, spirituality, morality, duty, I. Kant, German classical philosophy.*

Постановка проблеми. Питання про вплив ідей І. Канта на індивідуалізм є практично невичерпним, настільки ж невичерпним є питання про рецепцію кантівських ідей в індивідуалізм. Ці питання припускають як всебічний розгляд історії філософії, так і певну інтерпретацію кантівської спадщини. В історії філософії права кантівська спадщина має дуже складну долю, оскільки в ній можна віднайти як методологічний, так і метафізичний, як гносеологічний, так і етичний, як раціональний, так і ірраціональний, як когнітивний, так і ціннісний мотиви. Усі вони розвинені автономно. Одним із таких мотивів є антропологічний, який, як виявилось, залишався в тіні інших, але є для індивідуалізму ключовим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Німецька класична філософія як західно-європейська течія цікавила багатьох науковців, зокрема: Н.І. Гіббадуліну, А.В. Ботвінову, Ю.Ф. Воропаєву, Г.І. Завялову, Є.С. Клевцову, О.М. Корх, Т.І. Костіну, В.В. Коромислову, Є.І. Чеботарьову, З.В. Шевченка та ін. Проте їх науковий аналіз не стосувався розкриття індивідуалістичних проблем у філософії І. Канта.

Мета статті полягає в розкритті антропологічно-індивідуалістичних ідей філософії І. Канта.

Основний матеріал дослідження. За логікою Кант у «Вступі» до своїх лекцій розрізняє філософію як шкільне поняття і так звану філософію *sensu cosmico*. Він визначає останню як «науку про останні цілі людського розуму» або «науку про вищі максими користування нашим розумом». Така філософія, на думку вченого, може бути зведена до таких основних питань: 1) що я можу знати? 2) що мені слід робити? 3) на що я смію сподіватися? 4) що таке людина? [1, с. 589] Але, як додає Кант, «по суті, все це можна було б звести до

антропології, бо три перших питання стосуються останнього» [2, с. 332]. На кожен із них покликана дати відповідь самостійна сфера світоглядного осягнення реальності. З першим питанням співвідносить себе метафізика, з другим – мораль, із третім – релігія. Але «Логіка» зводить їх до четвертого питання – питання про сутність людини, що прямо вказує на дисципліну, яка покликана займатися його розробкою, – філософську антропологію [3, с. 77]. «Зрозуміти історію як ціле означає виходити з ясного уявлення про сутність природи людини і її можливості як людини. Разом із тим зрозуміти історію, її сенс означає розгляд цієї науки з точки зору призначення в ній людини. Історія знаходить свій сенс, коли вона стає частиною людського призначення. А людське призначення, в кантовому розумінні, – це реалізуватись історично як людина, стати Людиною» [4, с. 45].

Отже, на думку Канта, антропологія покликана бути фундаментальною філософською наукою, а питання про те, що таке людина, – основним питанням філософії. Адже людина, на думку німецького філософа, – це «найголовніший предмет у світі» [5, с. 351], до якого тільки і можуть бути застосовані пізнавальні засоби. Ще у 1798 році він про це писав у своїй роботі «Антропологія з прагматичної точки зору». Кант поділив головну частину цієї праці на три розділи відповідно до трьох здібностей людини: пізнання, «почуття задоволення і невдоволення» і здатність бажання [3, с. 77].

На думку німецького класика, антропологія може бути названа дійсно прагматичною, якщо вивчає людину як громадянина світу. Кант у зв'язку з цим прагне затвердити людину як автономний і незалежний початок, законодавця своєї теоретичної і практичної діяльності. Його антропологія покликана досліджувати те, що людина «як вільно діюча істота робить або повинна робити з себе самої» [5, с. 351].

Отже, філософсько-правові ідеї Канта безпосередньо пов'язані з його антропологізмом, який, з одного боку, виходить на логіко-гносеологічну проблематику, а з іншого – перетинається з його концепцією виховання і освіти. Ця концепція суттєво орієнтована на духовність, яка допомагає людині зайняти належне місце у світі. Основою практичного розуму, моральності є саме духовність, яка допомагає зрозуміти, що потрібно робити, «яким треба бути, щоб бути людиною» [6, с. 57]. Духовність для Канта є внутрішня єдність нематеріальності особистості. Будучи розумною і духовною істотою, моральною особистістю, людина стає як би безсмертною. Недосяжне в умовах скороминущості чуттєвого життя, вище благо, згідно з Кантом, може бути досягнуто за умови, якщо існує безсмертя, а звідси і віра Канта в нескінченне моральне самовдосконалення людини, яка аналогічна вірі в розум у його теоретичній філософії [7, с. 21–22]. У контексті духовності одним із найважливіших завдань Кант вважав розкриття сутності моральності, яка регулює поведінку людини. «Дві речі наповнюють душу завжди новим і завжди більш сильним подивом і благоговінням, чим ще і триваліше ми міркуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені» [8, с. 499].

Кант у побудові своєї системи моральності виходить із наявності «доброї волі» як сутності моральності. Початок розгляду моральності в нього пов'язаний із твердженням про те, що «ніде в світі, та й ніде поза ним, неможливо мислити нічого іншого, що могло б вважатися добрим без обмеження, крім однієї тільки доброї волі» [8, с. 228].

У розумінні Канта, таким чином, духовність – це етика обов'язку, яка має своїм джерелом стоїцизм. Однак Кант до стоїчного духу своєї етики приєднав «щось таке, що забезпечує задоволення життям» [9, с. 120]. У поданні Канта, обов'язок – це те, «що підносить людину над самою собою <...> Це не що інше, як особистість, тобто свобода і незалежність від механізму всієї природи, що розглядається водночас як здатність істоти, яке підпорядковане особливим, а саме даними власним розумом, чистим практичним законам...». Мислитель стверджував: «<...> вчинок за відчуттям обов'язку, має власну моральну цінність не в тій меті, яка може бути через нього досягнута, а в тій максимі, згідно з якою вирішено було його здійснити» [10, с. 413–414, 235]. Індивід має керуватися у всіх своїх вчинках не поривами власної душі, а лише почуттям обов'язку. «Здійснювати, де тільки це можливо, благодіяння, є обов'язком, й, окрім того, є деякі настільки співчутливо налашто-

вані душі, – зазначає Кант, – що вони й без всілякого іншого марнославного або користолобного спонукаючого мотиву знаходять внутрішнє задоволення в тому, щоб розповсюджувати навколо себе радість, і їм приємно від задоволення інших, оскільки воно справа їхніх рук. Але я стверджую, що в цьому випадку будь-який такий вчинок, як би він не узгоджувався з обов'язком і яким би приємним він не був, все ж він не має ніякої моральної цінності. Він подібний до інших схильностей, наприклад, схильності до шаноби... Адже максимі не вистачає моральної гідності, а саме здійснювати такі вчинки не за схильністю, а за почуттям обов'язку» [10, с. 233].

У своїй філософії Кант представив цілий комплекс моральних обов'язків людини. Дуже важливими обов'язками він вважав обов'язки, що стосуються людини до самої себе, в які включав турботу про своє здоров'я і своє життя. Він розглядав як порок самогубство, підриив людиною свого здоров'я шляхом пияцтва і обжерливості. До чеснот він зараховував правдивість, чесність, щирість, сумлінність, почуття власної гідності, висловлювався, що обов'язками один до одного є любов і повага. Вадами, які протистоять повазі, є зарозумілість, лихослів'я і знущання. Кант вважав, що чесноти необхідно вчити і починати це робити необхідно з ранніх років, наставляючи дитину в моральному катехізисі [6, с. 56].

Кант вважає, що, незважаючи на її неморальні вчинки, моральна свідомість притаманна людині. У цьому сенсі Кант говорить про практичний (моральний) доказ свободи волі. Як бачимо, Кант, принципово по-новому оцінює свободу волі, бачачи в ній передусім глибинне, трансцендентальне джерело моральності. Кант говорить, що тварини не володіють волею. Від тварини людина відрізняється не тільки наявністю волі, але й наявністю вільної волі. Остання також відрізняє людського індивіда як особистість від інших людських індивідів. Одне з найважливіших положень трансцендентального ідеалізму Канта – це тотожність вільної волі з моральним діянням. Поняття чистого розуму містить у собі ідею вільної волі як доброї волі [11, с. 15–16, 21–22]. Як вчить Кант, воля є практичний розум. Усе вчення Канта про чистий практичний розум із необхідністю приводить до висновку, що «воля є здатність вибирати тільки те, що розум незалежно від схильностей визнає практично необхідним, тобто добрим». Іншими словами, «вільна воля і воля підпорядкована законам, – це одне і те ж» [12, с. 3–4]. Кантівське положення про самозаконну волю, за словами І. Берліна, є одним із ключових положень ліберального гуманізму, який став «формою світського протестантського індивідуалізму, де місце Бога посіла концепція раціонального життя, а місце індивідуальної душі, що прагне об'єднатися з Ним, – концепція індивіда, наділеного розумом, що прагне керуватися розумом і тільки розумом, і не залежати від чогось, що може збити його з пуття або обманути його, звертаючись до його ірраціональної натури. Автономія, а не гетерономія: діяти, а не визнавати впливу дій» [13, с. 75]. Роздумуючи про роль метафізики Канта в трансформації європейської культури, В. Пронякін цілком слушно зауважує: «Кантівське обмеження претензій розуму водночас означало його звільнення від будь-якого ззовні нав'язаного спонування <...> Звільняючи розум від догматики, Кант «звільняє» людину, і в цій обставині полягає, мабуть, найважливіше, найглибше значення трансцендентальної метафізики: рефлексивній практиці суб'єкта, що мислить, Кант надав чітко виразного індивідуально-особистісного виміру» [14, с. 7].

За Кантом, вільне самовизначення особистості означає не сваволю її емпіричних схильностей, а вираження розумного, трансцендентального, всезагального, морального начала, однією з вимог якого є сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого. Це начало, незважаючи на свою всезагальність, створює надзвичайно сприятливі умови для вільного самовизначення особистості. Як вважає Кант, бути особистістю значить бути вільним і у своїх учинках керуватися ідеєю свободи. Єдина безумовна вимога, тобто дійсно категорична, яка випливає із відомого кантівського імперативу, зводиться взагалі до того, щоб кожен індивід бачив як в іншому, так і у власній персоні насамперед ціль саму по собі, а не засіб здійснення будь-чиїх партикулярних цілей. Тобто індивід має оцінювати свої власні рішення і вчинки через визнання свободи і самоцінності кожної особи і саме через призму цього визнання [15, с. 89–90]. «Канон моральної оцінки наших учинків полягає вза-

галі в тому, – пише Кант, – щоб людина могла хотіти, аби максима її вчинку стала загальним законом» [8, с. 270].

Однак особливо важливим у плані обґрунтування вільного самовизначення людини є, безумовно, положення Канта про автономну (буквально – самозаконну) волю. За Кантом, воля людини як істоти розумної визначається не природною необхідністю і навіть не божественним провидінням, а винятково внутрішнім, самою розумною волею перед собою поставленим законом. Отже, розумна воля індивіда – сама для себе закон. І саме автономна воля, вважає Кант, є основою гідності людини. З огляду на це будь-яка опіка, будь-який патерналізм в урядуванні, за якими піддані, як неповнолітні, не в змозі відрізнити, що для них корисно чи шкідливо, розглядаються як найбільший деспотизм [8, с. 270].

На думку Канта, кожна окрема особистість є незбагненим своєрідним поєднанням емпіричного і трансцендентального, що ділить її між прагненням до чеснот і бажанням особистого щастя, вимогами обов'язку і позивами схильностей. Ці персональні антиномії вирішити принципово неможливо, навіть у чомусь схожих життєвих ситуаціях. Загального і однозначного рішення не буває, незважаючи на шлях їх вирішення: чи-то раціональним (теоретичним) чи ірраціональним (релігійним). Індивід, іншими словами, навіть при всьому бажанні не може уникнути особисто прийнятих рішень і вибору. Лише розумна воля особи, що персонально самовизначається, врешті-решт, має вирішувати, маючи при цьому міцний і надійний дороговказний принцип – принцип моральної автономії. При цьому мислитель визнає мораль, а отже й особистість, що керується нею, незалежною, порушуючи традицію виведення моралі з релігійних заповідей або законів природи. Лише присутній в індивіді моральний закон є засобом у виборі, а не релігійна віра чи вимога природи. Отже, приймати рішення самостійно, на свій страх і ризик індивід зобов'язаний [15, с. 91].

На думку Канта, моральна воля містить практичні основоположні ідеї, які поділяються на максими і закони. Максима – це суб'єктивний принцип, закон – це об'єктивний принцип. Своєю чергою закони як імперативи підрозділяються на гіпотетичні і категоричні. Категоричний імператив Канта має кілька формулювань, в яких він відточував цей закон [16, с. 39]. Як відомо, Кант дав кілька формулювань свого категоричного імперативу. Одна з них сформульована так: «Роби так, щоб максима твоєї волі могла стати принципом загального законодавства», тобто щоб твоя суб'єктивна максима стала об'єктивним законом. Він використовує цю формулу як в «Основах метафізики моральності», так і в «Критиці практичного розуму». Є й інші два формулювання знаменитого принципу, які знаходяться в «Основах» та походять від християнської традиції. Наведемо їх.

1. «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

2. «Роби відповідно до такої максими, яка в той же час сама може стати загальним законом» [17, с. 20].

Як пише Кант, закон «вказує тільки максимум вчинків, а не самі вчинки <...> він залишає сваволі деякий простір для дотримання закону, тобто не може точно визначити, як і наскільки має за допомогою вчинку досягти мети» [8, с. 324].

Отже, глибока філософська розробка проблем права, держави, закону в контексті системно-філософських вчень про природу, суспільство, релігію, державу, право, мораль пов'язана з творчістю представника німецької класичної філософії І. Канта. Його діалектичний підхід означав новий крок вперед у пізнанні державно-правової проблематики, в тому числі індивідуальної проблематики. Тому вся кантівська метафізика, а так само вчення про мораль і право, постають як вчення про соціальні регулятори, про належне і неналежне в соціальних відносинах і взагалі в людських діях, як своєрідна соціонормативістика. Регулятивна значимість трансцендентальних ідей у рамках такої соціонормативістики проявляється в тому, що вони дають напрям, орієнтир і мету діяльності розуму, а отже, дій людини як розумної істоти. Таким чином, для практичної сфери апріорні максими розуму виступають у ролі законів і правил у вигляді повинності, позначаючи тим самим норми морального і правового порядку [18, с. 86]. Кантівський категоричний імператив щодо права велить:

«Роби зовні так, щоб вільний прояв твого свавілля був сумісним зі свободою кожного, згідно з загальним законом». Маючи на увазі право, необхідну ідею розуму, Кант визначає його таким чином: «Право – це сукупність умов, за яких свавілля одної (особи) сумісне зі сваволею іншої з точки зору загального закону свободи» [10, с. 140, 139].

Таким чином, незважаючи на те, що Кант не дав чіткої і однозначної відповіді на сформульоване ним фундаментальне антропологічне питання («Що таке людина?»), це аналізи не применшує його заслуг перед нащадками. У вирішенні заявленої ним проблеми він майже не просунувся, але поставив її так ясно і з такою наполегливістю, що визначив тим самим корінний ідейний переворот у філософській свідомості, рішуче направив його в антропологічне русло. Саме Кант вперше висловив думку про те, що про людину можна філософствувати окремо і особливо, і виділив антропологічні дослідження як самостійної філософської дисципліни, а тому нині його вважають родоначальником антропологічної конфігурації сучасної філософії [3, с. 82].

Висновки. Таким чином, Кант своїми пошуками відповіді на питання «що таке людина» збагатив антропологію такими індивідуалістичними ідеями:

- людина – моральна особа, наділена гідністю, незалежністю і автономією;
- людина є законодавець теоретичної та практичної діяльності;
- виведення доказів існування зовнішнього світу з актів суб'єктивності;
- будь-якій дії передують вільна воля, яка є носієм індивідуалізму, а не сама людина;
- визнання рівнозначних моральних можливостей та тотожність вільної волі з моральним діянням;
- все у світі має значення лише як засіб і тільки людина – мета сама в собі;
- розгляд буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності;
- людина являє собою особистість завдяки наявності в неї самосвідомості;
- людина має діяти морально в злагоді виключно з апіорним обов'язком своєю чергою про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку їй нагадує розум;
- почуття провини становить основу моралі, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі;
- основою практичного розуму, моральності є саме духовність, яка є внутрішньою єдністю нематеріальності особистості;
- тлумачення вільного самовизначення індивіда як прояв розумного, всезального, трансцендентального, морального начала, однієї з вимог якого є сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Список використаних джерел:

1. Кант И. Избранные письма. *Трактаты и письма*. Москва, 1980. С. 505–619.
2. Кант И. Логика. *Трактаты и письма*. Москва, 1980. С. 319–444.
3. Гибадуллина Н.И. Личность как способ человеческой экзистенции : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11. Чебоксары, 2006. 195 с.
4. Воропаев Ю.Ф. Идея истории в философии Канта. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 1994. Сер. 6. Вып. 2. С. 37–48.
5. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения: соч. в 6 т. Москва, 1966. Т. 6. С. 349–588.
6. Ботвинова А.В. Духовность и гуманизм в открытом обществе : Социально-философский анализ : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Москва, 2004. 320 с.
7. Костина Т.И. Духовность, образование, личность в условиях становления общества устойчивого развития. Философско-методологические и теоретические аспекты в 2-х частях / под редакцией проф. Ю.Л. Егорова. Ч.1. Москва : Изд.»Микрон-принт», 2000. 116 с.
8. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва, 1965. Т. 4. Ч. 2. 478 с.
9. Блинников Л.В. Краткий словарь философов. Москва : Наука, 1964. 285 с.
10. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.

11. Клевцова Э.С. Социальная свобода человека (Сущность и реализация) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 : Черкесск, 2004. 141 с.
12. Афанасьева Г.В. Индивид и общество, герой и толпа. *Отечественная философия: опыт, проблемы, ориентиры исследования*. Москва, 1995. Вып. 15. С. 3–4.
13. Берлін І. Дві концепції свободи. *Сучасна політична філософія: антологія*. Київ : Основи, 1998. С. 56–113.
14. Пронякин В.И. Метафизика И. Канта в контексте духовной истории Европы: метаморфозы мировоззренческой идентичности. *Філософія і соціологія в контексті сучасної культури*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. С. 3–14.
15. Корх О.М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз): дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.05. Дніпропетровськ, 2002. 396 с.
16. Коромыслов В.В. Сущность человека и проблема всеобщего : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.01. Пермь, 2007. 207 с.
17. Завьялова Г.И. Философский анализ трансформаций свободы (логико-исторический аспект) : дис. ... канд. филос. Наук : 09.00.01. Оренбург. 2005. 124 с.
18. Чеботарева Е.И. Онтология права и гражданского общества: философский анализ : философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 Саратов, 2007. 160 с.
19. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.

